

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ԱՐՀԱԻՐՔԻ ՕՐԵՐ

X

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲԵԿՈՐՆԵՐ

Աշուն էր, Սամսոնի մեզմ աշունը: Լոյսը բացելուն պէս, բղբիլ-տւած ամպերը դեգերում էին երկնքում: Ապա շարքերը խտացնելով, թանձրանում ու նստում էին Թուամանի բլուրներին, լանջերին: Բայց երբ արեւը բարձրանում էր, հաւաքում էին փէշերը եւ չում: Եւ սկսում էր մի պայքար. արեւը հետապնդում էր ամպերի դանդաղաշարժ կարաւանները, անցնում նրանց թիկունքը, ցրիւ տալիս, իր սլաքներով ծակծկում ու որ եւ է ձեղքից նորից դուրս գալով՝ անվրդով շարունակում էր յաղթական ընթացքը: Օրը յիշեցնում էր դեռ երէկ անցած գարունը:

Այդ օրերին հիւանդանոցի կեանքը անցնում էր քաղաքական մեծ դէպքերի աղղցելութեան տակ: Առաւօտեան, ինչ որ ձեւով, օր-ւայ լուրերը հասնում էին գրասենեակ եւ այնտեղից անցնում մեծ սրահը, ուր պառկած էին մօտ քառասուն թիւրք հիւանդներ: Նրանց սուար մասը պատկանում էր քաղաքի ունեւոր դասերին: Բայց կային նաեւ յօգացաւով տառապող մի քանի խեղճ ու կրակ նաւալարներ: Մեծ մասամբ երիտասարդ, դանազան հովանաւորութիւնների շնորհիւ հիւանդանոց ընկած, «թիկունքային» գործերի հակամէտ այդ մարդիկ զլուխ էին պահում պատերազմի օրերին: Բայց անկեղծօրէն խանդավառում էին պատերազմի յաջող լուրերով եւ օրը օրին աւելի ու աւելի ողբերգում ճակատներում արիւն թափող հայրենակիցների յաջողութիւններով: Եւ առիթն էլ անպակաս էր: Հեռագրական գործակալութիւնը ամէն օր հաղորդում էր մեծ յաղթութիւնների մասին, սրտնք ոչ մի ձեւով չէին ներդաշնակում երկու ամիս առաջ Գաւախում չրջան անող լուրերին: «Կայսերական բանակը» այժմ հրաշքներ էր գործում: Եւ աշխարհ հեծում էր թուրք-գերմանական բանակների յաղթական հարւածների տակ: Գերմանացիները ամէն օր հողեր, քաղաքներ, բերդեր էին գրաւում. Կոփնոյի, Կրողնոյի պէս առաջնակարգ բերդերը ջարդւում, փշրւում, նսաճւում էին զիւրութեամբ: Վարչական պարպում էր: Գերիւնների թիւը հա-

նում էր տասնեակ, հարիւր հազարների: Հրդեհով բռնւած անտառի պէս, Ռուսաստանը ճարճատում էր... Մաէնդէնի, Հինդէնբուրգի անունները չըջան էին անում թիւրք հիւանդների մէջ՝ հիացման, հրճանքի բացականչութիւններով: Հաղորդադրութիւնների մէջ սովորաբար մէկ - երկու խօսք էր լինում նաեւ անդլեֆրանսական ուժերի շարժումների մասին, որոնք ինչ որ տեղ մէկ կ'ըլմէտար առաջ էին դնում, ապա, մեծ դահեր տալով՝ երկու կ'ըլմէտար յետ դառնում: Գրւում էր նաեւ խաղաղիւնների մասին, բայց դաւելտի ձեւով. նրանց կռիւները ասաջին մէկ օրից տեղի էին ունենում Իդոնցոյում, որից մէկ քայլ ոչ յետ, ոչ առաջ էին դնում: Իդոնցոն եւ իտալացիները հոմանիշ համակցողութիւններ էին դարձել: Եւ ամէն տեսակ սրախօսութիւնների նիւթ էր այդ արդահատերի «Իզոնսոն»:

Ճանճըսթ գլխացաւանք պատճառող մէկին ասում էին.

— Օլա'ն, Իզոնսո մի՞ օլտըն պաշըմըգա... Մահճակալին դամւած հիւանդին անւանում էին «Իզոնսո»: Երբ Եիւքրի Հֆէնդին կարդում էր հաղորդադրութիւնը, հասնելով խաղաղիւններին՝ կանգ էր առնում ու նայում. այն ժամանակ բոլորը միասին դնում էին՝ «Իզոնսո», եւ Եիւքրի Հֆէնդին, իրօք որ, կարդում էր Իդոնսոյի մասին:

Հաղորդադրութիւնների մէջ մեծ տեղ էին բռնում Գելիպոլուի հերոսամարտի դրւադները: Կում - Կալէ, Կապա - Թէփէ, Սէէտ - Էլ - Բար մի - մի «Աւարայրի դաշտեր» էին դարձել: Նեղուցներէն ներս անցնել փորձող ամէն մի սաղմանաւ անմիջապէս խորտակւում էր: Անդլեֆրանսական ուժերը ամէն օր հաշւում էին տասնեակ հազարներով: Յատուկ պարճանքի նիւթ էր կաղմում Չանաք - Կալէի հերոսամարտը, որի առթիւ յօրինւած «Չանաք - Գալէ իչիմտէ վուրտուլար պէնի» նոր երգը արդէն չըջան էր անում թիւրք հիւանդների մէջ:

Ապա հասնում էին լուրեր հեռաւոր Սուէզից, ուր հերոսական կռիւներ էր մղում Զէմալ փաշայի բանակը եւ ուր եգիպտացիները այսօր կամ վաղը պէտք է միանային թրքական ուժերին՝ անդլիացիներին դուրս քշելու համար:

Սեպտեմբերի վերջերին բարձր տրամադրութիւնները նոր թափ ստացան, բուլղարացիների պատերազմին մասնակցելու առթիւ: Գերմանական յաղթական բանակին Պոլիս մտնելը օրերի հարց դարձաւ: Ապա սկսեցին հանդէս դալ յաղթութեան նոր դափնիներ՝ Իւսկիւր, Նիշ, Բելգրադ: Ու Չերնոգորիայի, Ալբանիայի բարձունքներից սկսեցին ծովը թափւել սերբերը... Միաժամանակ հրաշքներ էր

գործում թրքական բանակը Միջագետքում. աղգային հերոս Նուր - էֆէդինը ջախջախում էր անգլիական ուժերը Կուտ - էլ - Ամարայի տակ: Նոյն օրերին թշնամին, նեղուցների եղերքներին, անկարող զիմազրաւելու թրքական զրոհները՝ գտնւում էր ծովը թափւելու դառն ճակատագրի առաջ: Բայց այստեղ էլ նրան սպասում էին գերմանական անհաշիւ ընդծովեաները եւ փրկութիւն չկար...

Յայտնի չէր միայն, թէ ինչ է կատարւում Կովկասեան ճակատում: Իրականին մէջ այդպիսի մի ճակատ, կարծես, գոյութիւն էլ չուներ: Ինչ որ կռիւներ կային Ռուսաստանին սահմանակից պարսկական հողերում, ուր աղգակից ժողովուրդը պատրաստւում էր միանալու թիւրք յաղթական բանակին ու նրա հետ միասին մտնելու Բագու, նւաճելու Աֆղանիստանը եւ ոտքի հանելու Հնդկաստանը...:

Սմբել ու բարոյալքւել էինք իսպառ եւ բախտը մեզ վիճակել էր լսողի եւ ղեկողի զրութեան մէջ լինել:

Ազիլ աղան, որ իր հին բարեկամութիւնը նոր սլայմաններում էլ քաջութիւն ունեցաւ անխախտ պահելու, ղեռ իմ գալուց առաջ մըտերմացել էր Քրիստոստուրի հետ եւ «Ասր» նամազը մեր սենեակումն էր կատարում: Արեւը թոռամանին չոքելուն պէս, նա ներս էր մտնում, իր քառակուսի փոքրիկ խալին պատի տակ փռում, ծընրադրում, անկիւնաձեւ կանդնում, երկարում ու ձեռքերը ոտքերին, ծնկներին, ականջներին դնելով՝ խոնարհումներ ուղղում՝ բութ պատին: Այնուհետեւ դէմքը յառում էր առաստաղին եւ երգաձայն մըրմնջում

— Ալլահ էկբէ՛ր: Ելիէտէօ՛, էն լա Իլահէ Իլլալա՛հ: Ելիէտէօ՛, էն Գէ Մուհամմէտ րասուլիլլա՛հ: Հայեա ալասալահ: Հայեա ալափալահ. կատկամէդիս սալահ: Ալլահ էկբէ՛ր, լա Իլահէ Իլլալա՛հ...

Ամէն նամազից առաջ, նա հողեպէս սաստիկ ճնշւած էր լինում՝ անհաշիւ մեղքերի, սայթաքումների ծանր գիտակցութեան տակ: Բայց նամազը կատարելուց յետոյ, բոլոր մեղքերը միանգամից չըքանում էին, եւ Ազիլ աղան կայտառ տեսք էր ստանում: Այն ժամանակ նա նստում էր իր փոքրիկ խալիի վրա, ծունկի մէկը ծալում եւ միւսով անկիւն կազմելով, պատմում «Ալ - փաչայի» դէմ Պլեւնայի տակ մղւած կռիւների մասին: Միայն Օսման փաշան մէկ կուրի մէջ եաթաղանով յիսուն ուս զօրք էր սպանել: Եւ Ազիլ աղան իր սեփական աչքերով էր տեսել, թէ ինչպէս ամէն մի այդպիսի կուրի յետոյ, քարտէզի վրա դնդասեղներ էր ցցում Շեւկէտ փաշան...

— Օ՛հ, եթէ հիմիկան փաշաներն էլ նրա պէս լինէին, պատերազմը վաղուց վերջացած կը լինէր...

— Եւ, վերջապէս, ի՛նչ համեմատութիւն կարող է լինել այժմեան եւ առաջւայ կռիւներէ մէջ. այն ժամանակ ասկէքները, եաթաղանները քաշելով, նետուում էին հրապարակ ու դռուում՝ «է՛յ, մոսկո՛ւլ, եթէ տղամարդ ես, առաջ եկ»։ Ռուսներն էլ հեռուից դռուում էին՝ «կարաշօ՛», «կարաշօ՛» ու վրա տալիս։ Եւ սկսում էր կռիւը, շրա՛խի - շրո՛ւխի, շրա՛խի - շրո՛ւխի, տո՛ւր թէ կը տաս՝ գլխի՛ն, փորի՛ն, կողերի՛ն, մինչեւ որ կամ այս կողմն էր սաղ մնում, կամ այն...

— Իսկ հիմա՞, մտնում են ծակերի մէջ եւ այնտեղից դողի նման իրար վրա կրակ տալիս...

Այո՛, այդպիսի բացձակատ մի մեծ կուր մէջ էր, որ Աղիղ աղան թեւէն վերաւորւեց.

— Կռիւը տեղի ունեցաւ Ռուշչուկում, Արար - թէփէի տակ եւ այն էլ ի՛նչ կռիւ...

Բայց Աղիղ աղան, մէկ վէրքի պատճառով կուրից չքաշւեց. ընդհակառակը, իր մարդկանցով միացաւ Սիւլէյման փաշայի զօրքերին, մինչեւ որ այս քաջարի փաշան Շիպկայի տակ անյաջողութեան հանդիպեց...

— Չասե՞ս, թէ ինչո՛ւ...

— Է, հարկաւ առանց խոշոր պատճառի այդպիսի բան չի լինիր, դէմքին ցաւակից հետաքրքրութիւն ձեւացնելով ասում է Քրիստոստուրը, որին քաղաքական դրութեան այդ խանդավառ շրջանում իր բախտին էին թողել։

— Այո՛, այն ժամանակւայ ռուսն էլ քաջ էր... Հէյ դիտի գոջա մոսկով, հէ՛յ, ասում է Աղիղ աղան՝ հատ - հատ դարձնելով համբիւր... :

*
**

Հոկտեմբերի կէսերին ոտքի ելայ։ Ապա Քէմալ բէյի խորհրդով քիչ - քիչ սկսեց ինձ քաշքշել անթացուպերի օգնութեամբ։ Ըստ Քէմալ բէյի ոտքերիս միակ բժշկութիւնը այդ էր եւ դուրս եկաւ, որ ճիշտ էր։

Հիւանդանոցը, պատշգամբում, տախտակի պատով բաժանւած էր երկու մասի՝ կանանց եւ տղամարդկանց բաժինների։ Վերջինը բաղկացած էր չորս ընդարձակ սենեակներից եւ մի մեծ սրահից։

Մեր ձախ կողմի սենեակում պառկած էր կողից վերաւոր մի յոյն, որի դրութիւնը ծանր էր: Յաջորդում կային երկու յոյներ, որոնցից մէկի ոտքերը անդամահատել էին հիւանդանոցում, իսկ միւսի կոնքը փշրել էր արճիճի դնդակը: Բոլոր այդ դէպքերը տեղի էին ունեցել շրջակայ գիւղերում, մուհաբիւրների հետ եղած ընդհարումների ժամանակ: Այլ կողմի սենեակում կար մի թիկնեղ, բարձրահասակ յոյն երիտասարդ, որի անունը Պանայոտ էր: Նա հիւանդանոցի գլխաւոր բժշկի՝ Ճորճի բէյի ազգականն էր ու, երեւի, վաղուց արդէն ապաքինւած էր, եթէ որ եւ է հիւանդութիւն էր ունեցել: Պանայոտը աղբայրի տրամադրութիւններով օժտւած մէկն էր եւ սատիկ ատում էր թիւրքերին, գիւղերում եղած դժւարութիւնների պատճառով: Հիւանդանոցի վերի յարկը փոքր էր. այնտեղ էր ապրում Փանին եւ այնտեղ էր պառկած նաեւ Նսայի Մուղալեանը:

Պաշտօնէութեան մէջ ընդամենը երեք թիւրքեր կային՝ Աղիզ աղան, Բէմալ բէյը եւ հիւանդանոցի վարիչը: Վերջինը աւելի նման էր իւղաներկ պատկերի, քան մարդու: Բարակ շուրթերը պրկւած էին, դիմադծերը անշարժ. բարձրահասակ, թաւ, ճերմակ մօրուքով, զոսպ, ցից ու հանդիսաւոր, կարմրաթուշ մի ծերունի: Նա ոչ ոքի չէր բարեւում եւ չէր պատասխանում բարեւի: Բնաւ չէր ղդացւում այս մարդու կարեւորութիւնը հիւանդանոցում: Եւ միայն Գրիստոստուրն էր, որ ամէն առաւօտ լեղապատառ ասում էր՝ «եկաւ» եւ կէսօրից յետոյ ժպտալով, թէ՛ «գնաց»:

Բէմալ բէյը պարզ, հասարակ եւ շատ համակրելի մի մարդ էր: Թուխ, բարի դէմքին ժպիտը միշտ անպակաս: Գրիստոստուրի հետ այժմ միշտ կատակում էր, բայց երբեք չէր յիշեցնում «վերքը». միայն երբեմն չինձու լրջութեամբ ահանջին ասում էր, թէ՛ «իմշալլահ, էյի օլուր»...

Ճորճի բէյին մի անգամ միայն տեսայ, երբ դրութիւնս շատ ծանր էր, եւ Փանին նրան կանչել էր: Նա աշխատում էր հիւանդանոցի երկու բաժինների մէջտեղը կառուցւած վիրաբուժարանում, ուր այցելում էր միայն այն դէպքում, երբ դործողութեան կարիք էր լինում: Հիւանդանոցում, գլխաւոր բժշկի հանգամանքով, հաստատւել էր Պոլսում ունեցած աղղեցիկ կապերի շնորհիւ: Բայց լաւ բժշկի համբաւ ունէր:

Հիւանդանոցի քոյրերը, թւով վեց - եօթ հոգի, նոյնպէս յոյներ էին եւ փաստօրէն նրանք էին, որ, Փանիի գլխաւորութեամբ, վարում էին բոլոր գործերը: Վերջինը խոհուն, իր գործին գիտակ, տարիքն առած մի աղջիկ էր: Մանկութիւնը անցրել էր Պոլիս Հայերի շրջանում եւ առանց դժւարութեան խօսում էր հայերէն: Նա

էր հսկում հիւանդների բժշկութեան վրա եւ վարում հիւանդանոցի ընթացիկ վարչական աշխատանքները :

Քոյրերից երկրորդը, Թանձրամարմին Կիրեակին, որի մէջ մի անմաքուր դեղեցկութիւն կար, դեռ երիտասարդ որբեւայրի էր : Ասում էին, որ նախապէս շատ հարուստ է եղել, բայց ամուսնու մահից յետոյ հարստութիւնը վատնել է զանազան քաղաքներում գնումներ կատարելով եւ ընկնելով Սամսոն՝ դարձել է քոյր : Նա միշտ իրազեկ էր հիւանդանոցում, դրաքննակում, խոհանոցում, դուրսը տեղի ունեցող դէպքերին ու զրոյցներին : Եւ եթէ մի բան յանկարծ նրան յայտնի էէր, տարակուսանքով վեր էր հանում յօնքերը, այսինքն թէ՛ «այդ ինչպէս է որ չգիտեմ» :

Երրորդ քոյրը, Ծաղկափթիթ էլին, մի հեղահամքոյր աղջիկ էր : Ամէն առաւօտ նրա աչքերը մեծ, վախ ու կենսուրախ էին . կէսօրին փոքրանում էին . իբրեկնամուտին զրեթէ քնած էին : Զնոքերը միշտ թոյլ ու ծոյլ էին, բայց կատարում էին իրենց վիճակած գործերը այնպիսի ձկուն ձևով, որ, կարծես, թէ աշխատանք էին, այլ շարժումներ վարժութիւն :

Մնացած քոյրերը աշխատում էին կոնանց բաժնում, խոհանոցում եւ լազարանում :

Հոկտեմբերի վերջերին պաշտօնական հաղորդադրութեան լուրերը նւաղելով՝ յանկարծ դադարեցին : Ապա յոյն հիւանդների մէջ սկսեցին չլուկներ լսել Կովկասի ճակատում թիւրքերի կրած մի խոշոր պարտութեան մասին : Արդուլ - Գէրիմ՝ փաշայի բանակները ջարդ ու փշուր էին եղել Գլիճ - Գեդուկի տակ եւ ուսները դրաւել էին Մանաղկերտը, Վաշնը... Ուրեմն, ճիշտ էին Գաւաթի բժշկի ասածները : Եւ սակայն այդ օրից մինչեւ հիմա անցել էին չորս երկար ամիսներ...

Միաժամանակ սկսեցին չըջան անել լուրեր անհաշիւ յոյն փախստականների մասին, որոնք ասպատակում էին ծովեզերքի թիւուներում : Իրակլի տւած հատ ու կտոր տեղեկութիւններից այս լուրերը տարբերում էին նրանով, որ այժմ խօսւում էր նաեւ հայ փախստականների մասին, որոնք իջել էին ներքին գաւառներից :

— Վեղիքէօփրիւից մինչեւ Նիկոսար այժմ լիքն են յոյն - հայ փախստականներ : Եւ ընդամենը մի շաբաթ առաջ արիւնահեղ ընդհարումներ են եղել Ժանդարմների հետ Ալաջամի շրջանում, ասում էր Պանայեոտը, որ, ըստ երեւոյթին, քոյրերի միջոցով յարարեւութեան մէջ էր դրսի հետ :

Թիւրք հիւանդների տրամադրութիւնը գնալով ընկաւ :

Մէկ - երկու օր յետոյ յունաց թաղում զանգաճային խուզարկութիւններ սկսեցին, որոնք թէեւ ոչ մի արդիւնք չտւին, բայց պարզեց, որ յոյների մօտ բաւական թւով հայ երեխաներ կան: Եւ մի ծանուցում ելաւ, որի համաձայն յոյները պարտաւորւում էին երեք օրւայ ընթացքում արձանագրութեան յանձնել իրենց մօտ պահ տրւած երեխաներին: Յոյները ենթարկւեցին, թէեւ ոչ բոլորը: Կիր-եակիի ունեցած տեղեկութիւններով, յանձնել էին երեքից վեց տարեկան երեխաներ, որոնց թիւը բաւական մեծ էր՝ 60 - 70 մանչ, աղջիկ: Ոստիկանութիւնը նրանց տեղաւորեց քաղաքապետարանում եւ սկսեց բաժանել թիւրք բարերարների մէջ: Ամէն մի թիւրք, որ ցանկանում էր այդ որբերից մէկին ունենալ, կարող էր դիմել քաղաքապետարան եւ նրանց միջից ընտրելով հաւանած մանչը կամ աղջիկը՝ իր հետ տանել: Ո՞ւր էր տրւում, որի՞ երեխան, ի՞նչ պայմաններով՝ յայտնի չէր: Մի քանի օր յետոյ այդ փոքրիկներն մնացորդներ, մեծ մասամբ հիւանդ, բերին հիւանդանոց եւ տեղաւորեցին կանանց բաժնում...

Մենք այդ օրերին իրար էինք անցել այդ դէպքի պատճառով եւ ի դուր աշխատում էինք հասկանալ, թէ ովքեր են: Բայց հիւանդանոցի թիւրքերի համար բոլորովին աննկատելի անցաւ: Այժմ նրանք օրն ի բուն խմբւում էին իրար մօտ եւ փախուկով ինչ որ զբոյցներ էին անում:

Ամէն դրութեան եւ միջավայրի յարմարելու իր արտակարգ ընդունակութիւնների շնորհիւ, Գրիստոստուրին երբեմն յաջողւում էր նրանց մէջ մտնել եւ այդ փախուկները հասկանալ: Բանից դուրս եկաւ, որ մի մեծ յարձակում է սպասւում, Սեւ Ծովի ոռոսական բովանդակ եզերքների վրա: Իբր թէ, ցամաքահանման մեծ պատրաստութիւններ էին տեսնւում: Իբր թէ, ամէն օր ղերմանական ընդծովեաներ ներս են անցնում Նեղուցներից եւ թրքական ընդծովեաների հետ միասին ցանցերով պատում ոռոսական ծովեզերքը՝ նրա ծովային բոլոր ուժերը միանգամից խորտակելու համար: Իբր թէ, միաժամանակ եւ միանգամից պիտի մաքրւէին թրքական եզերքները ամէն կարգի փախստականներից, աւաղակներից:

Ի՞նչ - քիչ այս զրոյցները դադանիք լինելուց զազարեցին եւ ստեղծեց մի դրութիւն, երբ ամէն վայրկեան կարելի էր սպասել յարձակման: Երբեմն ենթադրութիւնը իրողութեան ընդթ էր ստանում եւ ծովի մակերեսին յայտնւած որ եւ է ամպի կտոր կարծւում էր թրքական զրահաւորների ծուխ: Այդպիսի դէպքերում ընկած տրամադրութիւնները բարձրանում էին, բայց նորից ստեղծւում էր

հոգեկան հիւանդագին տրամադրութիւնը, որ հիւժում է մարդուն:

Մի իրիկնամուտ ընկած էի մահճակալիս, երբ յանկարծ հիւանդանոցի համր լուսթիւնը աղմկեց.

— Թախտէլպահա՛ր... Թախտէլպահա՛ր...

Քրիստոսաւորը չկար: Անթացուպերիս օգնութեամբ մօտեցայ արահի շէմքին. աղմուկը անասելի էր.

— Եաշաւը՛ն... Եաշաւը՛ն... Թախտէլպահա՛ր:

Բոլոր հիւանդները խմբւած էին վերջին երկու պատուհանների մօտ, որտեղից պարզ երեւում էր ծովը: Մէկը հարցմանս սիրալիւր պատասխանեց, որ թրքական մի ընդծովեայ է եկել եւ խորիսխ նետել ծոցում: Առաջ անցայ: Պատուհաններից անվերջ լսում էին բացականչութիւններ.

— Պա՛գ, պա՛գ, պագ...

— Ֆա՛հ...

— Բո՛ւ Էանա պագ...

— Կէօրտի՞ն մի...

— Օլա՛ն, քէօր սըն, նէ՛ սըն...

Բայց հազիւ մօտեցել էի պատուհանին, երբ խորունկ հիասթափութեամբ մէկը գոչեց.

— Օլա՛ն, քօրտէֆ տըր, պէ՛...

Պարզեց, որ ընդծովեայ կարծւածը բադ է...

Անկարեւոր այս գէպքը մի տեսակ չըջադարձ եղաւ. թիւրքերի տրամադրութիւնը վերջնականապէս ընկաւ:

*
**

Նոյեմբեր ամիսն էր: Մեղմ, անվրդով օրն էր բուն մաղւում էր հազիւ նշմարելի անձրեւ: Առաւօտը մի պահ արեւի ցոլքեր խաղում էին պատուհանի փեղկերին: Ապա յանկարծ մթադնում էր սենեակը ու ժամեր յետոյ լսում էինք տանիքից թափւող անձրեւի թանձրացած կաթիլների համաչափ չփշփոցը:

Հիւանդանոցը այժմ բոլորովին լուռ էր, իսկ լուսթիւնը այդ օրերին միշտ չարագուշակ էր: Յոյն - թրքական յարաբերութիւնները գնալով վատանում, բարդանում էին: Գլխաւոր հիմքը Յունաստանի երկզիմի ընթացքն էր, բայց կային եւ տեղական պատճառներ: Թիւրքերի շուրջներից կարելի էր գալ այն եղրակացութեան, որ բուն «նեքքին թշնամիները» յոյներն են եւ բոլորովին ի զուր են ոչնչացւել հայերը: Բայց քանի որ անմեղը արդէն մեռել էր, «մեղաւորի» գոթութիւնն էլ անհանդուրժելի էր:

Ամառուայ սկզբներին տեղահանւեց յունական Գատը - Քէօյի բընակչութիւնը եւ մեծ մասամբ ջարդւեց. դիւղը յոյն փախստականներէ բոյն էր նկատուել: Իրականի մէջ փախստականութիւնը տիրող դըրութեան հետեւանքն էր եւ թիւրք փախստականների թիւը նաղ չէր յոյներէ: Դէպքը սաստիկ աղղել էր յոյների վրա. քոյրերը, յոյն հիւանդները խիստ մտահոգւած էին. համարում էին այդ դանդաժային տեղահանութեան սկիզբը:

Անցաւ երկու - երեք օր եւ յանկարծ լուր տարածւեց, թէ Ունիայի շրջանում, ինչ որ դիւղում մեծ կռիւ է տեղի ունեցել հայ - յոյն փախստականների եւ ժանդարմների միջեւ, որի ընթացքում սպանւել է յայտնի հայակեր Աղիզ - օնպաշին եւ մի քանի ժանդարմներ: Յաջորդ օր, Պանայիոտը, որից իմանում էինք այդ տեղեկութիւնները, Քրիստոսոտուրի բացակայութեամբ ներս մտաւ եւ չչուկով հարցրեց, թէ ճանաչո՞ւմ եմ արդեօք Իստիլին: Անակնկալի զաւով՝ հարցման հարցումով պատասխանեցի.

— Ի՞նչ կայ որ...

— Հարցրել է ձեր մասին՝ խնդրելով, որ յայտնեմ, թէ ի վիճակի՞ էք արդեօք քայլելու:

Ես, որ վաղուց արդէն դադարել էի ինձ մարդ արարած դալու, չափազանց դարմացայ.

— Իստիլը իմ մասին հարցրել է...

— Այո՛:

— Ո՞վ ասաց այդ...

— Այդ չեմ կարող ասել եւ պէտք էլ չկայ, որովհետեւ հարցման արդէն պատասխանել եմ եւ ուզեցի միայն ձեզ լուր տալ:

— Ի՞նչ էք պատասխանել:

— Որ չէք կարող քայլել...

Օրւան դէպքերին կառչած՝ մտքերս դեղերումների մէջ ընկան ... Որտեղից - որտե՞ղ եւ ի՞նչ առիթով...

Երեւի անցել էր մէկ - երկու ժամ, երբ դիւահարի պէս ներս ընկաւ Քրիստոսոտուրը եւ աչքերը չռած՝ չնչաց.

— Միւսիւ վահա՞ն... Գիտես ի՞նչ կըսեն... Աղիզ - օնպաշին սպանողը, հայերու, յոյներու կռիւը վարողը Սվազցի Մուրա՛տն է եղեր... Կըսեն Իստիլը անոր օգնականն է...

Բոլորովին չւարեցի:

— Կըսեն ուժ կը համախմբէ Սամսոնի վրա քայլելու...

— Ո՞վ ասաց...

— Շիւքրի էֆէնդին...

Ու բոլորովին շնչայեղձ յարեց.

— Բայց կըսէ թէ դէմը զօրք է հանւած եւ չուտով պատիժը կը ստանայ...

Նոր տարակուսանքների, հաղարումի ենթադրութիւնների դուռ բացեց այս լուրը

— Հիմա մենք ալ, այս գործին վրա, քանքանայի պիտի երթանք, տրտմաթախիժ ասաց Քրիստոստուրը...

Բայց ինձ չէր զբաղեցնում այդ: Ո՛ղջ էութեամբ համակւած էի յոյգերի, վերլիչումների տարափով եւ մի անզուսպ ու անստոյգ ուրախութիւն թունդ էր հանել սիրտս...

Գիշերը հիւանդանոցին պաշարել էր խեղդամահ եղած մի համրութիւն, բայց աչք վազել չկարողացայ... Վերջին անգամ Մուրատին տեսել էի երկու տարի առաջ. վերադառնում էր Պոլսից, դաշնակցական պատասխանատու մի ժողովից: Մամսոնում Հ. Յ. Դաշ. Կ. Կոմիտէին տւած իր ղեկուցման կանչել էր եւ ինձ: Այժմ յիշելով իր արտայայտած կարծիքները, չէի զարմանում, որ ճողոպրել է մահից: Բայց որտեղի՞ց — որտեղ եւ ի՞նչպէս էր ընկել այստեղ, ա՛յս էր խնդիրը...

Լուսարացին, հարեւան սենեակից հասնում էին երգի ձայներ, որ ընդմիջւում էին խրլղալից հառաչանքներով: Կողից վերաւոր յոյ՛նի դրութիւնը ծանր էր ու մերթ ընդ մերթ լսող կանչերից պարզ էր, որ օգնութեան պէտք ունի: Մտածեցի, որ պէտք է Քրիստոստուրին արժնացնել, որպէսզի լուր տայ քոյրերին: Բայց հազիւ թեւս երկարել էի դէպի նրա գլուխը, երբ աչքերը ձեռքիս յառած ափսոսանքով զննեց, որ կարծես կոխ սրտի անէր ինձ հետ: Միաժամանակ ձայներն էլ մարեցին: Լուրթիւնս մօտալուտ վտանգ կարծելով՝ Քրիստոստուրն էլ համակ լսողութիւն դարձաւ... Բայց այլեւս ձայն չկար:

Առաւօտը անկողնուց ելայ անհամեմատ աւելի կայտառ, քան երբ եւ իցէ: Ինչ որ արտակարգ դէպքեր էի սպասում. ապստամբութիւն, յարձակում, իրարանցո՛ւմ, յեղափոխութիւն...

Ոչինչ չկար: Հարեւան յոյնը մեռել էր...

*
**

Այդ օրը Ֆանին, հակառակ սովորութեան, բառ անգամ չասաց. ըստ երեւոյթին քնատ էր կամ հիւանդ: Գլխիս վերակապերը քակե-

լով՝ նորից չկապեց. վերքը դուրս եկավ: Թեթեւ հազը զսպելով՝ պատ-
ւիրեց Կիրեակուն կէսօրից յետոյ ինձ առաջնորդել բաղնիք ու շար-
ժական դեղարանը դարձնելով դիմեց դէպի դուռ: Կիրեակիւի դէմքից
երեւում էր, որ ուզում է ինչ որ ցնցող լուր յայտնել, բայց Ֆանիից
զգուշանում էր: Յանկարծ, նա յետ դարձաւ չէմքից եւ աւելի չուտ
չթողնեցների շարժումներով, քան ձայնով, յայտնեց Քրիստոսոսու-
րին, որ միւղիւր կարգադրել է, Քէմալ բէյը գալուն պէս, հիւան-
դանոցից դուրս գրել նրան: Կարծես աւետիք էր յայտնում: Քրիս-
տոսոսուրը, որ կանգնած բերանարաց լսում էր, նստեց...

Ու մոռացութեան մատնւած Քրիստոսոսուրի «հարցը» նորից մէջ-
տեղ ընկաւ: Ի՞նչ անել: Այսքան ժամանակ անցնելուց յետոյ «վէրքը»
նորից բորբոքելու մասին մտածելն անգամ աւելորդ էր:

Մուղալեան էֆէնդին, որ վաղուց արդէն խուսափում էր հիւան-
դանոցում նկատուել, այնուամենայնիւ, Քրիստոսոսուրի խնդրով վար
իջաւ: Երկրորդ անգամն էլ տեսնում նրան: Առաջին անգամ, մի
զիշեր, երբ սաստիկ տաքութիւն ունէի եւ ճորձի բէյն էլ եկել էր,
նրան տեսայ Քրիստոսոսուրի հետ մահճակալիս մօտ: Այժմ նոր էի
տարբերում նրա մէջ կատարւած աւերը: Գեղեցիկ դէմքը ծուկ էր
ու դադադած արտայայտութիւն ստացել: Պարթեւ կազմը կքել էր:
Խօսում էր ատամների միջից, հաղիւ շարժելով ծնօտը: Ամէն մի խօս-
քից յետոյ բթամատով ու ցուցամատով հպում էր աչքերին, կար-
ծես վար պիտի թափւէին: Սաւանի մեծութեամբ վիրակապերով փա-
թաթւած էր վաղուց արդէն ապաքինած ձախ թեւը:

Միակ ելքը Քէմալ բէյի խղճին ու մարդկութեան ապաւիննն էր:
Ես էլ համամիտ էի դրա հետ:

Քրիստոսոսուրը խիստ յուզւած կազմում, փոփոխում, բերանա-
ցի խմբադրում էր Քէմալ բէյին ասելիքը: Բայց ի դուր անցան աչ-
խատանքները. Քէմալ բէյը այդ օրը չեկաւ:

Իրիկնապահին ինձ առաջնորդեցին բաղնիք, որ գտնւում էր մեծ
սրահի ծայրին: Թիւրք հիւանդները լուռ նայում էին եւ այնքա՛ն նը-
ման էին իրար, որ կարծես համազգեստ էին հագել...

Երբ դարձայ, իրիկուն էր: Աղիւ աղան, պատի տակ ծալապա-
տիկ, անսովոր բորբոքումով խօսում էր Քրիստոսոսուրի հետ:

— Հայերիդ մեծագոյն դժբախտութիւնը այն է, որ դուք չէք
հասկանում Ալլահի էութիւնը: Դուք բախում էք պատը՝ կարծելով,
թէ դուռ է եւ դարձանում էք, որ չի բացւում: Ալլահը մէկ է, նա օր-
քաղներ չունի: Այնինչ դուք ընդունում էք նրան երբեմն «հօր», եր-

բեմն «մօր», երբեմն էլ «որդու» ձևով, ասաց Ազիլ աղան վեր, վար դարձնելով բխամառը.

— Հիմա, մի ասա՛ տեսնեմ, թէ դրանից որի՞ն են ուղղւած քո աղօթքները...

Քրիստոստուրը նայում էր նրան ու գլուխը թօթւում մի ձևով, որ կարող էր թէ՛ համաձայնութեան, թէ՛ արգահատանքի նշան լինել: Մտածում էի, թէ արդեօք ինչ առիթով է սկսել այդ տարօրինակ զրոյցը.

— Ձեր երկրորդ դայթակղութիւնն էլ այն է, որ դուք Մարիամի որդուն ընդունում էք Ալլահի տեղ. այնինչ նա միայն վեց մարգարէներէ մէկն է, որ առաքւած է բոլոր ժամանակների մի շարք ժողովուրդներին քարոզելու համար, ասաց Ազիլ աղան՝ վէճի մարտահրաւէր կարգալու ձևով նայելով ինձ...

— Բայց արի՛ ու տե՛ս, որ այդ մեծ մարգարէի պատէշն անգամ չեն կատարում քրիստոնեաները... «Մի՛ սղանիր», ասել է Մարիամի որդին: Բայց տես, թէ ինչե՛ր են կատարւում աշխարհում. տե՛ս, թէ ի՛նչպէս են իրար կոտորում քրիստոնեաները...

— Եւ ի՞նչ ես կարծում — դարձաւ նա Քրիստոստուրին — Ալլահը, որ տեսնում է ծովի յատակի զմրուխտները, միթէ՞ չի տեսնում ծովի վրա եղած գրիւնները. նա, որ լսում է մըջիւնի մըմունջը, միթէ՞ չի լսում Ձանաղ — Գալէում կոտորւող իսլամների հառաչանքները...

— Իսկ մե՞ր հառաչանքները... անխտա՛ չնջաց Քրիստոստուրը:

Ազիլ աղան գլուխը կախեց, մի սլահ մտածեց ու զսպւած ասաց.

— Մի կարծիր, օղլում, թէ մեղադրում եմ հայերին. խօսքս քրիստոնեայ մեծ աղգերի մասին է, որ բարի օրինակ պիտի լինէին աշխարհին: Հայերդ... Է՛հ, ի՛նչ ասեմ. մի քանի Խիմզիլների պատճառով երկիրը կործանեց. հայերը փչացան, մուհաճիւնները փերուշան եղան, ժողովուրդը աղքատացաւ, անբարոյականութիւնը շատացաւ: Եւ ի՛նչ, կարծո՞ւմ ես փէյդաւալերին յայտնի չէր այդ...

Ազիլ աղայի աչքերը ճրագի տակ տրտմաթախիծ մի շրջան արին, եւ երկարաչունչ հառաչանքներով նա ասաց.

— « Աշխարհի մէջ կը տարածւի ընդհանուր անբարոյականութիւն — ասել է փէյդաւալերը — եւ ա՛յնպիսի չափերի կը հասնի, որ գէրվիւնները, Փակիրները, մուէզլիւնները, իմամները, վաիդները,

միւթաւելիները, չէյիները եւ բոլոր հոգեւոր պետերը կը մոռանան Կորանի կանոնները: Կաղիները, ամէն կարգի իշխանաւորները զանց կառնեն Շարիաթը: Կանայք կը նետեն չարսափները եւ խումբ - խումբ անցուղարձ կանեն փողոցներում: Իսլամները որոշ ժամանակ կը տիրեն աշխարհին: Բայց կը դառն հիւսիսի բնակիչները ու կը նըլաճեն Իստամբուլը, Շամն ու Կահիրէն: Հիւսիսի բնակիչներին օգնութեան կը հասնեն դեղին մարդիկ: Ապա նրանց դէմ դուրս կը դայ Մէհտին, որը կը համակի ժողովուրդի սիրտը զգայական հաճոյքներով... »:

Յանկարծ, Ազիզ աղայի մարած աչքերը կենդանացան ու փայլատակեցին: Նա ոտքի մէկը դուրս քաշեց եւ անկիւնաձեւ տնկելով՝ յարեց.

— Բայց, եթէ աշխարհի վրա քրիստոնեայ, իսլամ հաւասարապէս մեղաւոր են, բոլորովին այլ է մեր դրութիւնը Ալլահի առաջ: Ահեղ դատաստանի ժամանակ քրիստոնեաներից ե՛ւ ոչ մէկը չի փրկուի ու բոլորն էլ կը լինեն դժոխքում...

Այժմ, դէրվիշի պէս, նա ինքնամոռացութեան մէջ էր.

— Եւ այն ժամանակ, երբ նրանցից իւրաքանչիւրը գոչի, թէ՛ « Օ՛, Մալե՛կ, Մալե՛կ, խնդրիր Ալլահին, որ վերջ տայ մեր տանջանքներին» — նրանք Մալեկից կը լսեն միշտ միեւնոյն պատասխանը. «Ոչ, դուք այստեղ պիտի մնաք, յաւիտեանս յաւիտենից»...

Նրա տեսքը այժմ դարհուրելի էր: Աղմկարար, խոր շունչ առաւ ու հառաչանքների ձեւով շարունակեց.

— Ու նրանց վրա կիջնեն թանձր ծուխի երեք շերտեր... Ու դըժոխքի հրդեհից նրանք չեն կարող պաշտպանուել... Ու ծուխը բուրդերից էլ բարձր կայծեր կարձակի նրանց վրա... Եւ ուղտից էլ դեղին կրակ կը տեղայ նրանց գլխին... Եւ շղթաների շառաչից, մրտրակների սուլոցից, նրանց վզնոցների զրնգոցից, կուպրի եռման ձայներից, նրանց կաշիների ճարճատումներից՝ կը ստեղծւի անասելի ժխոր... Ամենահեռաւոր ժամանակներում անգամ, նրանք չեն կարող աղատուել Մալեկի իշխանութիւնից... Եւ ի դուր պիտի անցնեն այն աղերսանքները, թէ «Տե՛ս, մենք տառապում ենք, Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, խղճա՛ մեզ, չէ՞ որ մենք բարի էինք»... Մալեկը, իր օգնական չէյիթանների միջոցով, նրանց աղերսանքները կը խլացնի ու կը պոռայ՝ «Դո՛ւք... դուք անհաւատներ էք եւ չկայ ու չի կարող լինել ձեզ համար փրկութիւն»...

Եւ մէկէն լռեց ու ձեռքը տանելով դէպի բերանը, մէկ - երկու անգամ ցնցեց: Ապա յանկարծ պոռթկաց մի աղմկարար հազ: Մար-

դու թոքերը կարծես դուրս պիտի թափւէին: Հազը քանի զնում սաստկանում էր. Ազիզ աղան կարմրել, կծկւել էր: Վերջապէս, քիչ-քիչ մեղմացաւ հազը: Նա դուրս քաշեց գօտուց կախած դունաւոր թաշկինակը եւ սկսեց կարգի բերել իրեն: Նոր նկատեցի, որ Ազիզ աղան բեխերը խուզել է բաւական խոր, որի հետեւանքով բացւել են շրթունքների անկիւնները, դէմքին տալով երիտասարդ արտայայտութիւն եւ խորշոմների հետ ստեղծելով դարմանալի հակասութիւն: Մրբիկ պէս նրան քիչ առաջ համակած խանդն ու աւելնը չբացել էին արդէն, եւ կարծես նա չէր, որ խօսեց: Քնից արթնացածի պէս նա դէմքը շիւղեց, ելաւ ու մեղմ ու պարտահաստոյց ձեւով դարձաւ Քրիստոսոտուրին:

— Հիմա, օղլում, ես քեզ ամէն բան բացատրեցի. հաստատ լմացիր, որ փրկութեան միակ ճանապարհը իսլամն է: Յետոյ չասես, թէ քեզ ոչ ոք չիտակ խօսք չասաց: Մնացածը դու գիտես...

— Ողբամ դքե՛ղ... հառաչելով դռնեց Քրիստոսոտուրը, երբ Ազիզ աղայի ոտնաձայնը մարեց:

Ի՞նչ առիթով սկսեց...

— Հէ՛չ. ըսի, թէ միւղիւրը դուրս ընել կուղէ զիս հիւանդանոցէն: Ան ալ ըսաւ, թէ զաւակներդ մեղք են, կաքսորեն, կը փչանան. աղէկ կընես, որ ընտանիքով մէկտեղ իսլամութիւն ընդունես: Ես ալ ըսի, թէ աղէկ, ընդունեմ, բայց զաւակներս ի՞նչ մեղք ունեն, որ առնք ալ թիւրք ըլլան: Ատոր վրա սաստիկ զայրացաւ ու սկսեց...

Համբ եւ խռովքներով լի մի գիշեր էր, որ անցուցինք երկուսով: Վերջապէս, լուսացաւ: Ու, յանկարծ, պարզ երկնքից իջած կայծակի պէս հիւանդանոցում թնդաց մի լուր. Մուրատը, մի խումբ հայ, յոյն փախտականներով, Սամսոնի եզերքներում բռնադրաւել էր մի առագաստանաւ եւ բացւել դէպի Բաթում: Յետեւից մակոյկներով զօրք էր ճամբւել: Տենդով բռնւած մի նաւալար էր եկել հիւանդանոց, որը, իբր թէ, փախել էր նաւը բռնադրաւելու պահին:

— Սվաղցի Մուրատը բարձրահասակ, մինչեւ գօտին կրծքին փրուած՝ սեւ մօրուքով, թանձրամարմին մի մարդ էր... զնդզնդալով ասել էր նա:

Իրիկնապահին Քրիստոսոտուրին եւ Պանայեոտին հիւանդանոցից դուրս արին...

Ժամերով պառկած, դրսից իսպառ կղզիացած, անիմաստ մի կեանք էի վարում այժմ, որի վախճանը յայտնի չէր: Միայն երբեմն,

անթացուպերիս կառչած, մնում էի կանգնած ապակեպատ սրտորշ-
ղամբի եզրին, որտեղից սարդ երեւում էին իմ խուլ ու համր բա-
րեկամ թոռամանի բլուրները, լանջերը: Հազար ու մի մանրամաս-
նութիւններ էի վերլուծում դեռ չատ թարմ անցեալից: Ու դրեթէ
միշտ, այդ պահերին, մի շուն, որ դեղերում էր հիւանդանոցի բա-
կում, դալիս կանգնում էր դիմացս ու նայում այնպէս, որ կարծես
հարցնում էր թէ ի՞նչ նորութիւն կայ:

Այդ տարտամ օրերին յաջող միտք ունեցայ օրագիր պահելու:
Բայց քիչ յետոյ տեղի ունեցաւ մի դէպք, որից յետոյ այլեւս չիմա-
ցայ, թէ ինչպէս են լուսանում մթնած օրերս: Նոյեմբերի վերջերի
մի անձրեւային օր կծկտած ընկած էի մահճակալիս, երբ յանկարծ
ներս մտաւ հազիւ հինգ տարեկան մի մանչ եւ բռնն յուզումով գո-
չեց.

— Միւսիւ վահա՞ն... .

Հազիւ կարողացայ յիշել Կապտանեան Արամի, Հրանտի խաղըն-
կեր Տիրանին, երբ նկատեցի մի խումբ երեխաներ, որոնք դրան մօտ
իրար հրելով, զարմացած նայում էին ինձ: Այդ պահին յայտնեց
քոյր էլին եւ, տեսնելով ինձ մօտ Տիրանին, դրան մօտ խմբածներին,
իր հետ տարաւ: Տիրանի անհամբեր «միւսիւ», «միւսիւ»-ներին յա-
ջորդեցին հարեւան սենեակից լսող երեխաների ձայները:

Կանանց բաժնում եղած որբերին տեղափոխեցին մեզ մօտ: Աչ-
քաբայ Տիրանը, որ ինչ որ միջոցով դեռ այնտեղ իմացել էր իմ մա-
սին, այժմ անհամբեր էր պատմելու ինձ իր «արկածները».

— Մայրիկը զիս Իզմինի հանումին քով ձգելով՝ ըսաւ.

— Տղա՛ս, պէտք է, որ լաս, կը լսե՞ս: Ու դնաց: Ետքը նորէն
եկաւ ու ըսաւ.

— Տիրա՛ն, ըսէ նայի՛մ, պիտի լա՞ս: Ըսի չպիտի լամ: Այն ատեն
համոզեցաւ ու դնաց...

Ու Տիրանը պատմում է ինձ մօր վերադարձի իր սպասումները:
Այդ այն, թէ ինչպէս հարեւան յոյն երեխաներից իմացաւ, որ յետ
չի գալու իր մայրը: Այնուհետեւ զարմանալի ու չիմութեամբ նկա-
րագրում է իր կեանքը՝ մինչեւ անակնկալ «ձերբակալութիւնը».

— Երբ ճանտարմաները խուզարկեցին Իզմինի հանումի տունը,
փոխիւր ըսաւ.

— Իսմին ցե՞ տիր:

— Անատաւիոս, ըսի:

— Պապանըն իսմի՞ն :

— Կաստանդինոս :

— Ռումնա պիլիքորմիսի՞ն :

— Եո՛ւք :

— Վա՛յ, կեաւուր օղլու, կեաւուր, ուքանմիքորսը՞ն, եալան սոյլիքորսըն, էրմէնի՛ սըն...

Ահա՛, թէ ինչպէս տեղի ունեցաւ իր «ձերբակալութիւնը» :

— Պէլէտիյէին մէջ Խաչիկը մեռաւ, ասում է նա կարճ վրի վրա նստած խոշոր գլուխը ցաւակցարար շարժելով...

Պէտք չզղացի հասկանալու թէ Խաչիկը ո՛վ է :

— Օննիկին, Արսէնին, Աշխէնին, Նշանիկին, Զաւէնին, Յողիկին, Պերճիկին, Պարոյրին, Մովսէսին, Սաթիկին, Սիրանին, Վաղարշին, ուրիշ շատերո՞ւն հետ մէկտեղ թուրքերը տարին...

Այս կարեւոր էր, որովհետեւ յայտնի չէր, թէ ինչպէս են մնացել իրենք :

— Մե՞նք...

Եւ Տիրանը մեծ մարդու պէս արհամարհանքով խնդում է.

— Ես, պարոն Պետրոսը, Բաբիկը սուտէն հիւանդ եղանք...

— Պարոն Պետրոսը ո՞վ է :

— Զէ՞ք յիշեր, Զօռ Օղլիի տղան... Ան, որ մանկապարտէզէն փախաւ...

Ու ես թօթւում եմ գլուխս, որ, իբր թէ յիշեցի :

— Պարոն Պետրոսը ըսաւ՝ թուրքի քով չերթաք հա՛, ետքը սէլփիաք կընեն, կը ջարդեն...

Օ՛, Տիրանը ա՛յնքան բան զիտէր, որ կէս մարդ էր արդէն...

Էլին եկաւ նրան տարաւ : Բայց քիչ յետոյ ես նրանց մօտ էի : Բնի մէջ անակնկալի մատնւած ձագուկների պէս նրանք յանկարծ սմբեցին : Սենեակի մէջ, ուր մեռաւ կողից վիրաւոր յոյնը, մէկ մահճակալ կար միայն : Նրա մէջ պառկած էր մի հրեշտականման աղջնակ, որ անշարժ, բերանարաց նայում էր : Մահճակալի դէմ ու դէմ, պատի տակ, խսիրների, քիլիմների վրա նստած էին ես երեք աղջնակներ, որոնք, երբ ներս մտայ, ինչ որ քուրջեր էին ծալձլում ու ձեռքերով հարթում : Մանչերը չէմքի մօտ քարէ դնդիկներ էին դարձնում : Բոլորն էլ հինգ - վեց տարեկան հաղիւ կային. ոմանք աւելի փոքր էին : Կասկած չկար, որ մանկապարտէզի սաներից էին, բայց այնքան վերապահ մի զիրք ունէին, որ կարծես առաջին անգամն են

տեսնում ինձ : Բացառութիւն էր Տիրանը . նա էր ներկայացնում բոլորին եւ բոլորի փոխարէն պատասխանում հարցումներին : Նա տեղեակ էր, թէ իւրաքանչիւրը, ո՛ր յոյնի մօտ է ապրել եւ ամէն մէկի մասին այնքան բան դիտէր, որ մնացել էի զարմացած : Յիշում, պատմում էր այդ ամենը անդիր արած դասի սէս : Տիրանը սրբապէս հրաշք էր...

Ամենից մեծը Նազիկն էր, մահճակալին պառկած կապոյտաշէտայ աղջիկը : Բոլորից փոքրը՝ նրա ոտքերի մօտ նստած թմբկի աղջնակը : Տիրանի ասելով, նա իր անունը մոռացել էր : Եւ այժմ բոլորն էլ նրան Տատիկ էին կոչում : Անունը լսելով՝ Տատիկը սաստիկ կարմրեց : Այս լիաթոք շունչ առնելով՝ հանդարտեց : Մի պահ Տիրանը լռեց, կարծես, յանկարծ սպառեց : Այժմ բոլորն էլ նայում էին ինձ այնպէս, որ կարծես, թէ հանդէս է եւ բան պիտի ասեմ... Իրիկունը ուշ, երբ արդէն հիւանդանոցի կեանքը մարել էր, նորից մտայ նրանց սննեակը : Էլին մեկնելու վրա էր : Զսպած յորանջումից արտասուքներ դոյացան նրա փոքրացած աչքերում : Բոլորն էլ քնած էին, զանազան ուղղութեամբ տարածւած : Տատիկը քնել էր անխռով լրջութեամբ ու քնի մէջ շարժում էր վարդադոյն մատները : Մանչերից մէկը կողքից կողք էր դառնում անհանդիստ...

Օրը - օրին երեխաները ինձ, ես նրանց այնքան վարժեցինք, որ մեր ընկերակցութիւնն անհրաժեշտութիւն դարձաւ : Արդէն յաջորդ օրն իսկ, Տատիկից բացի, բոլորն էլ ինձ հետ մտերմացան : Մանչերից ինձնից հեռու էր պահում միայն մէկը, որին երեխաները «Պարոն Պետրոս» էին կոչում : Յանիի խորհրդով նրանց այցելում էի կէսօրից յետոյ, երբ մեկնում էր միւղիրը :

Առաջին մէկ օրից ինձ զարմացրեց մանչերի եւ աղջիկների միջեւ եղած նկատելի տարբերութիւնը : Որքան առաջինները կոշտ ու ազատ էին, այնքան աղջիկները դիւրազգած ու կծկտած : Մանչերը հարցասէր, իսկ աղջիկները ամփոփւած եւ ինքնազրադ էին : Գրեթէ բոլորն էլ երազներ էին տեսնում, բայց եթէ աղջիկների երազները մեծ մասամբ դառնում էին անցեալի շուրջը, մանչերի երազների մէջ դրա հետքն անգամ չկար : Մանչերի համար ոչ երազը, ոչ իրականութիւնը, ոչ մի արժէք չուներ, այնինչ աղջիկները խիստ ազդուում էին ամէն հասարակ բանից :

Մի օր տեսայ, որ Նազիկը պատուհանի մօտ կանգնած ծածուկ լալիս է : Դժւարութեամբ կարողացայ պատճառը հասկանալ.

— Հէ՛հ, կը նայիմ, թէ ամպը եկեր՝ թաղի սրտին նստեր է...

— Է, լալո ւի՞նչ կայ որ, չե՞ս դիտեր, որ Սամսոնի ձմեռը ամպոտ է:

— Գիտե՛մ, բայց գէ՛շ երազ մը տեսայ... Եւ ասանկ ամպոտ էր...

— Աղէկ, մի՛ լար, պատմէ նայիմ երազդ:

— Տնտես աղբարը կ'ըսէր, թէ դասերէն մ'ըշտ կը բացակայիմ: Ու հիմա ալ կըսէ ժամը ինն է, իսկ դուն նո՛ր կուգաս դպրոց: «Ձե՞ս տեսներ, կըսէ, դուրսը մէկը չկայ, նե՛րս անցիր, թէ չէ զանդա- կը կը զարնեմ»: Ու գրպանէն հանելով զանդակը՝ բռնոյն մէջ սեղ- մած կը շարժէ ու կըսէ. «Ծի՛ւմ - ծի՛ւմ - ծի՛ւմ, ծի՛ւմ - ծի՛ւմ - ծի՛ւմ, ծի՛ւմ»... Հէ՛մէն կը վազեմ, ներս կ'անցնիմ: Դուռնին մօտ կը կենամ, որ օրիորդ Ընծան հրաման տայ նստելու: Կը սպասեմ. ձայն չկայ: Գլուխս կամացուկ վեր կառնեմ ու կը նայիմ, որ դասարանին մէջ մէ- կը չկայ, միւսի՛ւր...

Ուշադրաւ էր, որ աղջիկներն մէջ, Լուսիկից բացի, ոչ ոք չէր խօսում ծնողների մասին: Այս բացառիկ երեւոյթը պարզ եղաւ ինձ համար մի տհաճ դէպքից յետոյ. մօտեցայ Սիրանին, որ միշտ լուռ ու հանդարտ անկիւնում նստած զբաղւած էր լինում լաթերով՝ փա- թաթւած երկու փայտի կտորներով, որոնք, իբր թէ, տիկնիկներ էին, ու հարցրի մօր անունը: Քնից արթնացածի պէս աչքերը թար- թեց ու ասաց.

— Արմիկ...

— Իսկ հայրիկի անո՞ւնը...

— Հազիւ կարողացաւ չչնջալ «Կարապետ Եֆէնդի» ու լաց եղաւ: Մեծ ջանքի պէտք եղաւ նրան հանդարտեցնելու համար: Ու այլեւս ոչ ոքի իրենց ծնողների մասին չհարցրի:

Համեմատաբար կայուն հոգեկան վիճակ ունէր սեւաչեայ, ժիր Լուսիկը, որին յաճախ կարելի էր տեսնել մանչերի հետ խաղալիս: Ոչինչ նրա համար տեսական արժէք չէր ներկայացնում եւ հիւանդա- նոցի կեանքն էլ միւսներից աւելի թեթեւ էր անցնում: Մտածում- ները ցած ու ցրել բնոյթ ունէին եւ հաւասարապէս վերաբերում էին մօրը, կառւին, տատին, բակին, շանը, մօրաքրոջ, մանկապարտէ- ղին եւ այլն: Միակ բացառութիւնը հայրն էր, որի հետ եւ կապւած էին Լուսիկի անցեալ կեանքի ապրումները: Լուսիկը յաճախ մի երգ էր երգում, որ բառեր չունէին. նա ասում էր՝

— Ա՛, դի - դի - լի, ա՛, դի - դի - լի, դի - դի - լի... Ա՛խ, դի - դի - լի, վա՛խ, դի - դի - լի, դի - դի - լի...

Մի օր կանչեցի մօտս ու կամացուկ հարցրի, թէ ինչ են նշանակում այդ «դի - դի»ները: Մինչեւ ականջները կարմրեց եւ հիւանդանոցի շաղկիկի թուլացած կոճակը դարձնելով՝ չնչնաց.

— Ձեմ դիտեր, միւսի՛ր... .

Այնուհետեւ երբեք առիթ չունեցայ նրա այդ «երգը» լսելու:

Տրամադծօրէն հակառակ դիմադծութեան տէր էր մեկամաղձոտ Արաքսին: Իր սղոնձագոյն դէմքը դարդարող արտայայտիչ աչքերը տարիքից աւելի տեսք էին տալիս նրան: Շատ զգայուն երեխայ էր: Միակ դրադումը իր թիթեղի տուփիկն էր. նա ունէր պսպղուն թղթի կտորներ եւ մէկ - երկու կոճակներ, որոնք հանում, դնում էր տուփի մէջ: Խօսում էր հաղադիւտ դէպքերում: Անգամ անպիսի դէպքեր, որոնք մանուկներին սովորաբար զարթացնում են, նրան թախիծ էին պատճառում: Մի անգամ միայն նրան լաւ տրամադրութեան մէջ տեսայ, երբ ինքնարեւարար ասաց զարթութեամբ, բայց թախիծով աւարտեց.

— Առտուն հաղիւ լոյսը բացած արթնցայ. ճնճղուկ մը եկեր, լուսամուտին եղերքը կայներ է. չէր փախեր, կը նայէր ու «նիկ - նիկ» կընէր... Եւ դարձայ, որ հացի փշուր մը գտնեմ. կը նայիմ՝ թըռաւ, դնա՛յ...

Մանչերի մէջ, Տիրանից գատ, յատուկ ուշադրութիւն էր դրաւում «Պարոն Պետրոսը»: Անունը պարզապէս Պետրոս էր ու ե՞րբ եւ ի՞նչ առիթով էին վրան փակցրել «պարոնը»՝ չգիտեմ: Առհասարակ մանչերը փատ սովորութիւն ունէին մէկ մէկու ծաղրական անուններ տալու: Բայց դրանք անցողակի բաներ էին: «Պարոն Պետրոսի» մէջ նախ ոչ մի ծաղր չկար, ապա քաղաքացիութեան իրաւունք ստացած անուն էր եւ ինքն էլ հաշտել էր դրա հետ: Հաղիւ վեց տարեկան այս մանչը արդէն ապրած եւ կեանք տեսած մարդու նման էր: Միշտ լուռ, անշահախնդիր, կղզիացած վարք ու բարք ունէր: Բարկացած դէպքերում աչքերից կրակ էր թափւում: Բայց երբեք ոչ ոք չէր վշտացնում: Զղուտ, մկանուտ եւ տարիքից աւելի փարթամ կազմ ունէր: Զեռքերը կոշտ էին, ուռնդները լայն, կլոր, դունատ դէմքի դիմադծերը կանոնաւոր, աչքերը խոշոր ու տաքութեամբ տատապողի պէս փայլելուն, անհանգիստ: Օր չէր անցնում, որ այս մանչի մասին որ եւ է բան չիմանայի. իբր թէ, նա անձրեւալրի խողովակները մագլցելով՝ բարձրացել է Զթշթեանների տան կտուրը. իբր թէ, մի սայլի տակ պսակել է այնպէս, որ ձիերն ու անիւները անցել են կողքերով, առանց մաղաչափ դաչելու իրեն: Ինքը, «Պա-

րոն Պետրոսը» սովորաբար չէր խօսում: Միայն երբեմն նրան կարելի էր տեսնել Բաբելի հետ կամացուկ զրուցելիս: Այդպիսի դէպքերում նրա դէմքին ծածուկ ժպիտ էր երեւում, ինչ որ հիմնաւորապէս փոխում էր այդ մռայլ մանչու ողջ էութիւնը:

«Պարոն Պետրոսը» հակապատկերն էր չորս - հինգ տարեկան Սուրբիկը, որ վտիտ, ճմլած, անքնութեամբ տառապող մի երեխայ էր: Նրա թոշնած դէմքից քունը թափւում էր ու երբեմն լաւ նայւում համար, կոպերի հետ միասին վեր էր հանում եւ յօնքերը: Յաճախ կարծես աչքերը բաց քնած էր: Մի անգամ ասաց.

— Առտուն այնքան կանուխ կարթննամ, որ դիչեր կըլլայ. կը շրջիմ մէկ կողիս, միւս կողիս, երրորդ կողիս, չորրորդ կողիս՝ չեմ կրնար քնանալ...

Երկու օր յետոյ, որի նախօրեակին Ֆանին նրան քնարեր դեպ էր տւել, հարցրի.

— Սուրբիկ, քնացա՞ր...

— Այո՛, միւսիւ, քիչիկ մը քնացայ...

— Է, երազ տեսա՞ր, կատակեցի ես:

— Չտեսայ, միւսիւ, ասանկ մութին մէջ մարդ կրնայ՞ բան մը տեսնել...

Մնացածներէց ժիրայրը յոռետես ու սրստող մի մանչ էր: Մի օր հրացրեց.

— Միւսի՛ւ, մեռած մարդիկ ի՞նչ կըլլան...

Ոչինչ չգտայ ասելու:

Մի ուրիշ օր, երբ աւելի քան տխուր կծկտած նստած էր, այդ առթիւ արած հարցմանս պատասխանեց.

— Եթէ գիտնայի, թէ վերջս ասանկ պիտի ըլլար, հէչ չէի ծընւիր...

Հոգեպէս առողջ եւ գրաւիչ մի մանչ էր Հայկը: Խաղի անսպառ կարիք ունէր այս մանչը եւ առիթը բաց չէր թողնում սենեակից դուրս դալու եւ ձիու պէս մէկ - երկու անգամ պատշգամբում անցնելու: Բայց սա էլ մի օր ասաց.

— Միւսիւ, ի՞նչ կըլլայ, որ սէւփաքը խաղ ըլլար ու ամէնն ալ նորէն Սամսոն դառնային...

Մանչերից մէկը գրեթէ զրկւել էր յիշելու կարողութիւնից: Անունը Լեւոնիկ էր: Բայց հարցասէր երեխայ էր: Նախապէս կարծում էի, թէ հարցումներին դժացում տալով՝ կարելի է նրան հո-

դեպէս քիչ - շատ կազդուրել: Բայց յետոյ հասկացայ, որ պատասխաններս նրան է՛լ զոհացում էն տալիս: Մի օր նա հարցրեց.

— Ձգիտէ՞ք, թէ ո՛ւր էի առաջ, միւսի՛ւ... .

— Կանանց բաժինը:

— Առա՞ջ...

— Պէլէտիէին մէջ:

— Առա՞ջ, առա՞ջ...

— Յոյներուն քով:

— Առաջ, է՛, առաջ...

— Առա՞ջ, չգիտեմ — ասացի...

Մի ուրիշ օր հարց տւեց.

— Միւսիւ, ամէն մարդ ալ կը մեռնի՞... .

— Այո՛:

— Մենք ալ պիտի մեռնի՞նք...

— Այո՛, երբ ծերանաք, կը մեռնիք:

— Է, մենք ալ որ մեռնինք, ալ ո՞վ կը մնայ...

— Ուրիշները...

Զհամողեց:

Զւարթ, դուրծնական հակումներով մի մանչ էր Բարիկը: Սա միակն էր, որի հետ մտերիմ էր «Պարոն Պետրոսը»: Իր հարցումները մեծ մասամբ դառնում էին ուտելիքների շուրջը: Բայց մի օր հարցրեց.

— Միւսի՛ւ, Աստուած աղիքներ ունի՞:

— ... Զուենի:

— Բերան ունի՞...

— Զուենի...

— Անանկ է նէ՝ ինտո՞ր հաց կուտէ...

Մի ուրիշ օր հարցրեց.

— Միւսի՛ւ, մարդ մը կրնա՞յ հարիւր զրուշով սատկած շունի միտ ուտել...

— Զի կրնար:

— Պարոն Պետրոսը կըսէ, թէ մէկ զրուշով ալ կուտէ...

Մանչերից ամենափոքրը Գարիկն էր: Հազիւ չորս տարեկան այս երեխան միակն էր, որ հիւանդանոց էր ընկել մանկապարտէզի արդէն մաշւած հագուստներով: Մաքրը շփոթ, ցատկաւուն էին: Բայց շատ յաճախ դառնում էին անցեալի շուրջը: Մի օր հարցրեց.

— Միւսի՛ւ, ի՞նչ եղան նւաղի դործիքները...

Մի ուրիշ օր հարցրեց.

— Միւսի՛ւ, եթէ բարի առիւծը անտառին մէջ տեսնէ ծանօթ ոչ-խար մը, կուտէ՞...

— Չի ուտեր:

Գոհ էր: Բայց սրա էլ այն հարցման, թէ՛ «ե՞րբ պէտք է լմըն-նայ մեր հիւանդութիւնը», ինչ ասելս չիմացայ...

Բոլորովին բացառիկ մի երեխայ էր Գարիկից էլ փոքր Տատիկը: Միշտ կայուն, անայլայլ մի դրութեան մէջ էի տեսնում նրան: Ըստ էութեան Տատիկը՝ խոշոր տիկնիկից տարբերւում էր մի բանով. իր անհատնում, բերանաբաց հետաքրքրութեամբ: Հողեկան վիճակներից նրան, թերեւս, մատչելի էր միայն զարմանքը, որ արտայայտում էր յօնքերի մեքենական շարժումներով: Նաղիկից բացի, որի մահճակալի մի անկիւնում քնում էր, նա ոչ ոքի հետ չէր խօսում: Եւ ինձ էլ չէր յաջողւում նրան խօսեցնել: Շիտակ եւ մինչեւ իսկ համարձակ նայում էր աչքերիս մէջ, բայց հարցումներիս չէր պատասխանում:

Սակայն մի օր հրաշք պատահեց: Իրիկնապահ էր. ընկած էի մահճակալիս, երբ յանկարծ երեխաների սենեակից սուր լացի ձայն առի.

— Տա՛ւ - տա՛ւ - տա՛ւ - տա՛ւ - ա՛... տի՛ւ-տի՛ւ-տի՛ւ-տի՛ւ-ն՛ւ...
ճչում էր մէկը:

Անթացուպերս առի ու ներս անցայ շտապով: Տատիկը վարը նըստած՝ սրտապատառ լալիս էր: Մօտը ծունկի եկած Նաղիկը ի դուր աշխատում էր հանդստացնել: «Պարոն Պետրոս»ից բացի, որ ծունկերը ցից պատի տակ անտարբեր նստած էր, միւսները ոտքի վրա էին: Տատիկին առի դրի մահճակալին: Պայթելու ձափ լացը զսպեց, կարմրեց, կարկամեց, կապտեց: Բոլորովին շիթեցի.

— Տատիկ ջա՛ն, լսէ՛, ի՛նչ եղաւ...

Յանկարծ, բոլոր թափով լացը նորից պոռթկաց...

— Ինչո՛ւ կուլաս, աղւորս, ըսէ՛, շուտ ըսէ՛...

Անբերակայելի ուժով իրեն զսպեց ու մրմունջներից հասկացայ, թէ՛

— Տիրանը ինձի կըսէ՛ մերեր ես...

— Մեռե՞ր ես...

— Միւսի՛ւ... .

Տիրանին արգիլեցի խօսելու :

— Ինչո՞ւ պիտի մեռնիս , Տատիկա... .

— Ինձի կը զարնէ , կըսէ՝ մի՛ շարժիր , մերե՛ր ես... .

— Թաթիկդ տուր նայիմ... . Ա՛, տեսա՞ր , կը շարժիս , կը շարժի՛ս , չես մեռեր , կը շարժի՛ս... .

Բոլորն էլ խնդացին : Տատիկը մէկ - երկու անգամ էլ ցնցեց ու հանդարտեց : Դարձայ Տիրանին .

— Հիմա ըսէ նայիմ՝ առ ի՞նչ է... .

— Միւսի՛ւ , կը խաղայինք , հէ՛չ , հէ՛չ չզարկի . սանկ քիչիկ մը կացինիս ծայրով գլխուն դպայ ու կըսեմ՝ մեռիր , իսկ անիկա կը շարժէ : Ես նորէն կացինս գլխուն կիջեցնեմ ու կըսեմ — մի՛ շարժիր , ըսէ՝ «ա՛խ , այն կացինը զարկաւ , կողերս կոտրտեց» ու մեռի՛ր . ան կելլէ ու փախի՛ւ կուղէ... .

Տատիկը իր նախկին անվրդով հետաքարքրութեամբ լսում էր Տիրանին այնպէս , որ կարծես խնդիրը ոչ մի կապ չունէր իր հետ : Տիրանի ձեռքին մի փայտ կար , որի ծայրին , կացնի ձեւով , յարմարեցրել էր թիթեղի տուփի մի կլոր կախարիչ .

— Լա՛ւ , Տիրան , սսանկ ալ խաղ կըլլա՞յ... .

— Միւսի՛ւ , ջարդ կը խաղայինք , ջա՛րդ... . Իրեն հարցուցի , թէ կուղէ՞ մեզ հետ ջարդ խաղալ . ըսաւ՝ հա՛ . է՛ , որ խաղալ կուղէ , ինչո՞ւ մեռնելու ատեն կեղնէ ու կը փախի... .

Դեկտեմբերի վերջերին , քոյր էլին , որին արդէն շատ ընտելացել էին երեսաները , քաղաքից իր հետ բերել էր մանկական մի քանի նկարներ : Այդ դէպքը արտակարգ կենդանութիւն մտցրեց նրանց միասպառ կեանքի մէջ . օրը անցաւ կաղանդի , տօնածառի վերջիչումներով , որոնք սակայն աննախընթաց խռովքների նիւթ դարձան ինձ համար :

Գունաւոր նկարներից լաւագոյնը բաժին էր ընկել Տատիկին : Այնտեղ նկարւած էին ծառս ելած , զարմացած երկու նապաստակներ եւ մի շնիկ , որ նայում էր նրանց ահաբեկւած : Տատիկը բերանարաց դնում , դարձնում էր նկարը ու խորը շնչելով՝ շուրթները կծկում : Ես մէկ - մէկ ցոյց տւի նրան նաեւ բոլոր միւս նկարները՝

բացատրելով իմաստը: Նոյն լարւած կենտրոնացած հետաքրքրութիւնը: Բայց միայն յօնքերի շարժումներից կարելի էր հասկանալ նրա տպաւորութիւնները: Մէջքի վրա ընկած եւ տիրոջ մտրակի հարւածների տակ սրինդ նւազող արջի նկարը նրան դուր չեկաւ: Աւելի վատ տպաւորութիւն ունեցաւ նրա վրա մի նկար, որի մէջ հայրը գտնակոծում էր անհնազանդ որդուն: Հանդամանօրէն դիտեց մի նրկար, որի մէջ հաւկթաժառ մի նապաստակ եկել էր թառ ելած հաւերից հաւկթ գնելու: Զիւնի գնդակ խաղացող երեխաների նկարը, ինչպէս նաեւ տօնածառը նրա վրա ոչ մի ազդեցութիւն չունեցաւ: Ծովի մի նկար, առաքաստաններով, նրան կենդանութիւն պատճառեց: Ծատ դուր եկաւ մի նկար, որի մէջ մի հաւ, ձուտիկների հետ միասին, խուսափում էր, լեզուն քովնաի դուրս հանած մի շնկի հետապնդումից վախեցած: Երկու առիւծների նկարը, որոնք պճնւած հիւր էին գնում, բայց հանդիպել էին փոթորկի եւ մէկի գլխարկն էլ թռել, միւսի հովանոցը դարձել՝ նրա վրա ոչ մի ազդեցութիւն չունեցաւ: Բայց լալու պէս եղաւ մի նկար դիտելով, որի իմաստը բացատրելւ ինքնին անմտութիւն էր. ծառի կոճղին նստած էին երկու հրահեր սատանաներ. կոտոշներից, աչքերից, հազուստներից կրակ էր թափւում. ուրիշ երկու ծառայ սատանաներ բերում էին նրանց դատաստանին յանձնելու մարդու վրա ընկած մի աղջնակ...

Էլին բերել էր նւաղ քանակութեամբ նկարներ, որով երեք հոգու բաժին չէր ընկել: Դրանցից «Պարոն Պետրոսն» ու Տիրանը ոչ մի դրժգոհութիւն չունէին: Մնում էր Հայկը, որին էլին խոստացաւ մի լաւ նկար բերել եւ խնդիրը փակեց:

Բայց Հայկը իր նկարը չստացաւ, որովհետեւ յաջորդ օրը երեխաների բախտը որոշեց: Կէսօրին մօտ էր: Ընկած էի մահճակալիս, երբ յանկարծ ներս ընկաւ Տիրանը եւ սարսափահար շշնջաց.

— Միւսի՛ւ... Թուրքերը եկեր են մեզ տանելու՛ւ...

Հաղիւ կարողացայ ինձ հաշիւ տալ, երբ նա կայծակի արագութեամբ սլքտաց մահճակալիս տակ: Դուրսը ինչ որ միադադաղ ձայներ կային... նշանակում է շատուր են: Հաղիւ ուղեցի վեր կենալ, երբ փոքրիկների սենեակից իրարանցման ձայներ լսելով՝ դամւած մնացի տեղս: Ապա, յանկարծ, հասաւ ականջներիս Տատիկի աղաղակալից լացը... Ելայ, բայց ոտքերս, շիւղերի պէս, մարմնիս ծանրութեն տակ ծալծւում էին ու գրեթէ նորից ընկայ մահճակալիս եղբին: Յանկարծ, ոտքերիս արանքից դուրս ընկաւ Տիրանի մեծ գլուխը:

— Ի՞նչ կա... ա՛...

— Նե՛րս...

Զբացաւ։ Անթացուպերիս օգնութեամբ ելայ։ Երեխաների սենեակում իրարանցումը սաստկացաւ... Երեք — չորս գողգողին քայլերով հասայ դրան ու քիչ բաց արի։ Պատշգամբում, դիմացս դռնատ, պրկւած կանգնած էր Յանին. գլխով բացասական շարժում արաւ ու ցցեց. արդէն ի՞նչ պիտի անէի որ... Նրանից քիչ վեր ձգւած կանգնած էր միւղիւրը։ Շուրջը կային թիւրք կանայք, տղամարդիկ։ Երեխաների սենեակում ձայները, լացը, ճիչերը, թիւրքերի յորդորները իրար էին խառնել... Յանկարծ մի փաթթոցաւոր Նազիկի թաթից բռնած անցաւ. դարհուրեցի՛... Կարծես, մըղձաւանջային երազ էի տեսնում... Ապա պատշգամբը լեցեց աղաղակներով եւ իրար յետեւից դուրս տարան Սիրանին, Լուսիկին, Արաքսին, Սուրբիկին, Ժիրայրին, Բարիկին, Հայկին, Լեւոնիկին, Գարիկին... Մարդկային մեծագոյն աղէտ էր. տեսարանը, բոլոր նախորդ պատուհաններից անհամեմատ գերազանց էր... Դրսի, ներսի ժխորի վրա անմէ՛րջ թաղաւորում էին Տատիկի ընդհատուղ ու նոր թափով տարածուղ աղաղակները... Յանկարծ երեւաց «Պարոն Պետրոսը»։ Կրակի միջից դուրս ընկածի տեսք ունէր. գլխաբաց, մաղերը ցրււ, շաւիկը կիսով չափ դուրս ընկած... Մի թիկնեղ թիւրք նրա երկու թաթերը մէկ ձեռքի մէջ առած, գլուխն օրօրելով, «Ալլախ», «Ալլախ» գոչելով, քաջքշում էր նրան. «Պարոն Պետրոսը» վագրի պէս պայքարում էր. նա անմոռնչ աջ ու ձախ նետուելով, պոկւելու գերմարդկային ճիգեր անելով՝ քայլ առ քայլ տեղի էր տալիս. աննախընթաց, գիւցաղնակա՛ն մի պայքար էր այդ, որ անկարելի է մոռանալ... Ու յանկարծ երեւաց Տատիկը.

— Տա՛ւ — տա՛ւ — տա՛ւ — տա՛ւ — ա՛... տի՛ւ — տի՛ւ — տի՛ւ — տի՛ւ — ո՛ւ...

Նա ընկած էր մի ծառայի թեւերին, որի հետ կար մի չքեղ թըրքուհի... Աչքերս ընկան միւղիւրին, որ շեշտակի նայում էր ինձ... Ծնոտը յանկարծ չոքեց կրծքին, կարծես վիզը կտորւեց. միաժամանակ Յանին դուռը վրա քաշեց... Կայծակնահար ապրումներ մէկը միւսին յաջորդեցին՝ ստեղծելով մէջս ամայութիւն... Ու, յանկարծ, ձայները մարեցին... Մի ակնթարթ այնպէս թւաց, թէ ոչինչ չի եղել։ Բայց յանկարծ բոլոր թափով Տատիկի աղաղակները լսեցին դրսից... Երբ կարողացայ հասնել պատուհանին, արդէն ուշ էր... Տատիկը բոլորովին առաջ էր ընկել. մարդու բազուկներին տարածւած, նա ոտքերն ու գլուխը դեռ ճօճում, վեր, վար էր հանում անընդհատ... Ապա տեսայ, թէ ինչպիսի՛ յամառութեամբ դեռ չա-

րունակում էր իր անհաւասար պայքարը «Պարոն Պետրոսը»... Մընացածներին կարողացայ տարբերել բարձրահասակ Նազիկին, որ նորահարսի պէս գլուխը կախ գնում էր... Քիչ չանցած ձմրան մի ամառութիւն էր տիրում դաշտի մէջ...

Որքան մնացի պատուհանի եզրին կառչած՝ չգիտեմ : Բայց երբ ուղեցի յետ դառնալ, մահճակալի տակից յանկարծ դուրս ցցւեց Տիրանի խոշոր գլուխը : Բոլորովին մոռացել էի նրա զոյութեան մասին : Տիրանը մկան պէս շեշտակի նայում էր... «Խեղճ է, ինչ է» :

— Ելի՛ր :

— Գա... ա՛... ցի՞ն :

— Ելի՛ր, Ելի՛ր, գնացին...

Բեկդրադ

(Շարունակելի)

